

KAI MICHEL & CAREL VAN SCHAİK

A Z E M B E R
H Á R O M
T E R M É S Z E T E

KAI MICHEL & CAREL VAN SCHAİK

A Z E M B E R
H Á R O M
T E R M É S Z E T E

A Biblia
evolucionista olvasata

A könyv kiadását a könyvkiadói program keretében
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

A fordítás a következő kiadás alapján készült:
Carel van Schaik – Kai Michel: *The Good Book of Human Nature.*
An Evolutionary Reading of the Bible. New York, Basic Books, 2016
Copyright © 2016 by Carel van Schaik, Kai Michel. All rights reserved.
Hungarian translation © Fenyves Miklós, 2019
Hungarian edition © Typotex, Budapest, 2019
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 048 8

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado) oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Főszerkesztő: Horváth Balázs
A kötetet gondozta: Láng Rózsa
Műszaki szerkesztő: Leiszter Attila
Borítóterv: Somogyi Péter
Nyomás: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

TARTALOM

Bevezetés	7
-----------	---

I. rész

Genezis: amikor nehéz lett az élet **35**

1	Ádám és Éva: az ember igazi bűnbeesése	37
2	Kain és Ábel: az erőszak születése	72
3	Emberfiak, istenfiak: kétes rokonság	81
4	A vízözön: Isten haragja	87
5	Bábel tornya: halálos csapdák	112
6	A pátriárkák: családi viszály Ábraháméknál	118

II. rész

Mózes, Jahve és a zúgolódó nép: hogyan keletkezett az egyedüli Isten **139**

7	Mózes: Isten szava törvény lesz	141
8	Jahve: egy Isten két élete	184
9	A zúgolódó nép: első természetünk hallatja a hangját	198

III. rész

Királyok és próféták: isteni lesz az erkölcs **225**

10	A Kivonulás leckéje: a Tóra öröksége	215
11	Bírák és királyok az ígért földjén: Isten erőssé tesz	227

12	Próféták: „igéimet adom a szádba”	245
13	Hogy tehet rosszat egy jó Isten? A mennyei morálról	257

IV. rész

A zsoltárok, Jób és a túlvilág felfedezése: a Biblia második Istene **275**

14	A Zsoltárok: én Istenem!	277
15	Jób: Isten kutyaszorítóba kerül	290
16	Dániel: a túlvilág felfedezése	302

V. rész

Az Újszövetség: a megváltás reménye **323**

17	A názáreti Jézus: Isten emberré lesz?	326
18	Jézus a mennyben maradt: a kereszténység születése	366
19	A természet könyve: Isten második Bibliája	386

Epilógus	407
----------	-----

Köszönetnyilvánítás	417
---------------------	-----

Jegyzetek	419
-----------	-----

Felhasznált irodalom	433
----------------------	-----

Névmutató	457
-----------	-----

BEVEZETÉS

Lehetséges, hogy a Biblia sosem részesült akkora figyelemben, mint amekkorát megérdemel? Micsoda gondolat – elvégre a Könyvek Könyvéről, a zsidók és a keresztények Szentírásáról van szó! Nem is tennénk fel a kérdést, ha nem volnánk meggyőződve arról, hogy a Biblia egyúttal az egész emberiség legfontosabb könyve, azoké is, akik nem hisznek Istenben.

Több mint ezer éven át írták, közel kétezer éven át döntő módon befolyásolta az emberiség jelentős részének sorsát, több mint kétmilliárd ember tiszteli szent könyveként ma is. És a maga ötmilliárdra becsült összpéldányszámával magabiztosan vezeti minden idők bestsellerlistáját.¹ Milyen más könyv árulhatna el többet az emberről, mint a Biblia?

Távol álljon tőlünk, hogy a Bibliát fölébe helyezzük más vallási iratoknak. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy ha egy könyv ennyi időn keresztül ennyi különböző kultúrájú embert rabul tudott ejteni, akkor az olyasmit mond el az emberi természetről, amit másutt valószínűleg hiába keresnénk.

Úgy gondoltuk, ez a megfontolás önmagában is indokolja, hogy újraolvassuk a Bibliát, ezúttal azonban a kognitív és evolúciótudomány legújabb felismeréseinek tükrében. Hogy megértsük, vajon mit mondhat el a Biblia az ember természetéről és kultúrájáról, az Édenkerttől – Ádámtól és Évától – indultunk el, és először könyvről könyvre végigjártuk az egész Ószövetséget. Találkoztunk Mózással, aki kivezette népét Egyiptomból, és elidőztünk a parancsolatoknál, amelyeket Jahve adott Izrael népének a Sínai-hegyen. Királyokkal ismerkedtünk meg, elmélyedtünk a próféták tanúságtételeiben. Majd mennybe emelkedtünk és pokolra szálltunk, közben útba ejtettük Betlehemet, ahol Jézus született, és a Golgotát, ahol keresztre feszítették. Végül Harmagedón hegyére is vetettünk egy pillantást, ahol a végső apokaliptikus csata zajlik a sötétség erői ellen.

Gyorsan felismertük, hogy a biológiai-antropológiai megközelítés csakugyan új megvilágításba helyezheti ezeket a történeteket. Részletek, amelyek mindaddig talányosak voltak, egyszer csak elnyerték jelentőségüket, és Isten furcsa vonásai közül is nem egy érthetővé vált. De bibliai antropológiánk nem csupán magát a Bibliát segít megérteni, hanem arra is rávilágít, mennyi mindent köszönhet a *Homo sapiens* annak a képessé-

gének, hogy tovább tudja fejleszteni a kultúráját. Magyarázatot ad arra, hogy a természetfölötti lényekbe vetett hit miként segített az embernek megbirkózni a létét fenyegető veszélyekkel, továbbá, hogy az emberi természet miként szabott megjósolható pályát a kulturális fejlődésnek – mindezek által pedig az itt és most élő ember, vagyis önmagunk jobb megértéséhez is kulcsot adhat.

Ha azt állítjuk, hogy a Biblia válaszokkal szolgál az emberiség nagy kérdéseire, ezt nem vallási értelemben gondoljuk. A Biblia segít megérteni, honnan ered a haláltól való félelem, hogyan kezeljük a sorscsapásokat, és miben gyökerezik alapvető igazságérzetünk. Megmutatja, hogyan lettünk képesek a túlélésre nagy, anonim társadalmakban, továbbá, mi az oka annak, hogy időnként olyan képtelennek érezzük a modern életet, és oly sokunkat emészt az a homályos érzés, amit a későbbiekben majd a paradicsom utáni vágyakozásnak fogunk nevezni. Egyszóval, ha nem képzelünk köré glóriát, a Biblia mindannyiunk számára tartogat mondanivalót.

ELŐTTÜNK MIÉRT NEM LÁTTA ÍGY SENKI?

Bármilyen különös, de mostanáig ismeretlen volt ez a megközelítés, ami fölött mi magunk sem tértünk könnyen napirendre. Tényleg mi volnánk az elsők, akik rejtett igazságokat olvasnak ki a Bibliából az emberi evolúcióval kapcsolatban?

Miután hosszú évszázadokon át csak „Szentírásként”, „Isten szavaként” olvasták a Bibliát, az utóbbi évtizedekben egyre többen próbálkoztak azzal, hogy a vallási szemüveget letéve immár a szöveg profán rétegeit is feltárják. Történeti forrásként kezelték, amelyből sok minden megtudható annak a területnek a történelméről, amely egykor a nagy monoteista vallások bölcsőjéül szolgált. Az olyan, többmillió olvasóközönséget vonzó könyvek, mint Werner Keller *Und die Bibel hat doch recht* vagy Israel Finkelstein és Neil A. Silberman *Biblia és régészet* című műve, bepillantást engedtek abba a munkába, amellyel a régészek az egyiptomi kivonulás vagy Dávid és Salamon dicsőséges királyságának nyomait igyekeznek napvilágra hozni. Más kutatások a Biblia sötét oldalával foglalkoztak; utóbbiakra példa John Shelby Spong anglikán püspök *The Sins of Scripture* című munkája. S mint annyi minden, a Biblia is kikötött már a díványon: harmincnégy pszichológus a közel-

múltban arra vállalkozott, hogy Sigmund Freudra, Gustav Jung-ra és a poszttraumatikus stressz szindróma elméleteire támaszkodva lélektani szempontból is górcső alá vegye a bibliai történeteket.² Arra azonban mindeddig senki nem vállalkozott, hogy módszeresen feltárja a Biblia antropológiai vonatkozásait, és ily módon közelebb kerüljön az emberi természet és a kulturális evolúció megértéséhez. De mi ennek az oka?

Jóllehet a teológusok – mint a Biblia első számú szakértői – újra meg újra kísérletet tettek egy bibliai antropológia kidolgozására, ennek során arra szorítkoztak, hogy filozófiai, esetleg történeti úton rekonstruálják a Biblia emberképét.³ Teológusok részéről persze bocsánatos bűn, ha nem érdeklődnek túlságosan az evolúció problémái iránt. Ők megmaradnak az egzegézisnél, és detektív módjára igyekeznek kibogozni a Biblia szövevényes keletkezéstörténetét, illetve kihüvelyezni kimeríthetetlennek tűnő jelentésszálakat.

Ma sem ritka, hogy teológusok Isten szellemét próbálják lepárolni ezekből az ősrégi történetekből. Nincs könnyű dolguk, a Magasságos nem szokta világos szavakkal tudtul adni az akaratát. Valójában – bár ezzel a hívők csak helyel-közzel vannak tisztában – a legtöbb bibliai epizódnak ma sincs általánosan elfogadott teológiai interpretációja. Persze inkább az volna a csoda, ha több ezer éves, újra meg újra átdolgozott keleti szövegek csak úgy ripsz-ropsz feltárnák számunkra az értelmüket. Már régóta szakadék tátong az átlagos templomjáró ember ismeretei és a teológusok aprólékos kutatásokon alapuló megállapításai között.

A vallástudomány képviselői szintén sötétben tapogatóznak. Összehasonlító vizsgálatokkal sikerült kimutatniuk, hogy számos bibliai eredetűnek hitt történet nagyon is mélyen gyökerezik az ókori Kelet kultúráiban, továbbá felfedezték egy – rendszerint nők által gyakorolt – mindennapi vallásosság nyomait. A régészeti feltárások nyomán egy olyan Izrael töredékei kerültek elő, amely sok tekintetben nem is emlékeztet a Biblia könyveiből megismerhető valóságra. Maga Jahve sem volt olyan magányos, mint amilyennek az Ószövetség felületes olvasata alapján tűnhet – valószínűnek látszik, hogy annak idején még egy *Mrs. God* is létezett mellette!⁴ Mindezek a vizsgálatok azonban alapvetően a Biblia, illetve a bibliai vallások keletkezésének háttérében álló történeti körülményekre irányulnak, és mint ilyenek, megint csak nem az emberiség dokumentumaként tekintenek a Könyvek Könyvére. Ahhoz, hogy erről az utóbbi aspektusról is számot adhassunk, tágabb perspektívában kell szemügyre vennünk a Bibliát: az idő hatalmas folyamában kell el-

helyeznünk, amely zúgó robajjal hömpölyög felénk a történelem előtti korok sötétjéből.

Noha a biológusok már jó ideje kiterjesztették vizsgálódásaikat az emberi természetre is, a vallás természete és funkciója csak nemrégiben került be a kutatási témáik közé. Az a felismerés, hogy ez idáig soha semmilyen kultúra nem boldogult a hit valamilyen formája nélkül, az utóbbi években lendületet adott az interdiszciplináris hitkutatásnak. Egy kérdésben valamennyi kutató egyetérteni látszik: a vallásosság az ember pszichológiai alaptermészetéhez tartozik. Veleszületett hajlamunk, hogy minden mögött természetfölötti erőket sejtünk, ez a *condition humain* sajátja.⁵

Így adódott, hogy a neurológusok apácákat és buddhista szerzeteseket kezdtek betolni az MRI-készülékbe, hogy megállapítsák, mely agyi területek aktívak a spirituális tapasztalatok során. A genetikusok azt vizsgálják, hogy vajon az örökítő anyag mely részei felelősek az ember vallásos hajlamaért, a pszichológusok pedig az imádság terápiás hatékonyságának szentelnek kutatásokat.⁶ Meglepő felismerésekre eddig még egy területen sem jutottak. Ígéretesebbek ebben a tekintetben a vallással kapcsolatos evolúciobiológiai megközelítések. Számos evolúciós pszichológus szerint az istenhit ösztönzőleg hat az együttműködési készségekre, a szertartások pedig előmozdítják a közösségi érzést. A vallás ebben az értelemben egyfajta „szociális kötőanyagként” szolgál, segít megszilárdítani a morált.⁷

Továbbra is várat magára azonban az evolúciós szempontú vallástörténeti kutatás.⁸ Mind ez idáig egyetlen evolúciobiológus sem vetette alá alapos elemzésnek a Bibliát, nem járt utána, hogy a Szentírás szövegei alátámasztják-e az elméleteit. Legfeljebb néhány különálló passzust tanulmányoztak antropológiai nézőpontból. Steven Pinker evolúciós pszichológus például az ótestamentumi világ „megdöbbentő kegyetlenségét” hozza fel annak az állításának az illusztrálására, hogy még soha nem éltünk olyan erőszakmentes világban, mint a mai. Mary Douglas, Marvin Harris és más antropológusok a Biblia étkezési tabuit veszik szemügyre. Robert Wright és John Teehan szintén a Bibliára hivatkoznak a vallás evolúciójáról szóló művükben – ám ők is csak néhány epizódot vonnak be a vizsgálódásaikba. Olyan szerző, aki arra lett volna kíváncsi, hogy a Biblia mit árul el az ember kulturális evolúciójáról, és módszeresen végig is olvasta volna a Könyvek Könyvét, eddig még csakugyan nem akadt.⁹

Ez azzal is összefügghet, hogy az egzakt tudományok nemigen tudnak mit kezdeni az irodalommal. Ráadásul a teológia is védőfalat emelt

a Biblia köré: szinte nincs olyan verse, amelyről ne született volna legalább három monográfia. Réges-rég nem született olyan mű, amely az egész elemzésére vállalkozott volna? Aki elkezdi felfelé kapaszkodni a teológiai műveltség e hatalmas hegyein, azt már gyorsan szédülés fogja el a keletkezéstörténeti okfejtések sokasága és bonyolultsága láttán, nem is szólva a datálási és fordítási problémákról.

További akadálya lehet a kutatásnak, hogy megmerevedtek a frontok a vallás és a tudomány között, ami különösen az Egyesült Államokban szembetűnő. Ebben az országban ma nem a legkedvezőbbek a feltételek, ha valaki „Isten szavát” kívánja tudományos vizsgálat tárgyává tenni. A „*Biblia* jelentős része nem következetesen gonosz, egyszerűen csak furcsa”, hangzik Richard Dawkins evolúcióbiológus egyik vallást bíráló könyvének nem túl barátságos verdiktje, „ahogyan kilenc évszázad során több száz előttünk és egymás előtt is ismeretlen névtelen szerző, szerkesztő, másoló által írt, szerkesztett, fordított, ferdített, »javított«, egymással össze nem tartozó dokumentum kaotikusan összefércelt gyűjteményétől várhatja is az ember”.¹⁰ Alighanem sok kutató osztja Dawkins véleményét. De gondoljunk bele: csupán azért, mert gyéren maradtak ránk források a vallás keletkezésének korszakából, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a Bibliát. Hiszen ezzel a vallási evolúció, sőt, talán egész kultúránk legfontosabb dokumentumát vetnénk félre! És aki egyszer rászánta magát, hogy elmélyedjen a tartalmában, egykettőre belátja, hogy a Biblia minden, csak nem „össze nem tartozó dokumentumok kaotikusan összefércelt gyűjteménye”.

„AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉNEK LEGNAGYOBB HIBÁJA”

De hogyan jutottunk arra a gondolatra, hogy a Biblia talán nem csak a hívők számára szolgálhat fontos felismerésekkel? Egy szerencsés véletlen folytán. Találkozott ugyanis egymással egy evolúcióbiológus és egy történész, akik mindketten érdeklődnek a Biblia iránt. Jóllehet agnosztikusok vagyunk, mindig is vonzottak és izgattak minket az Ószövetség és az Újszövetség történetei, a rejtélyességük. Úgy éreztük, tarka kaleidoszkópot tartunk a kezünkben, amely pompás színekkel tárja szemünk elé az emberi élet egész drámáját. Szó van itt szerelemről, halálról és ördögről, gazdagságról, hatalomról és mézszárlásokról. Kérdések bukkannak fel

mindenféle tárgyban, az égi és a földi moráltól az angyalok természetéig. Egymást érik az izgalmasabbnál izgalmasabb témák, úgymint belterjesség és szodómia, emberáldozat és promiszkuitás – a Szentírás nem jámbor lelkeknek való olvasmány. Hát így kezdtünk neki az olvasásnak.

Hasznunkra volt, hogy evolúcióbiológiai és kultúratudományos ismereteinket is latba vethettük. Tudjuk, mi történt *azelőtt*, hogy megírták volna a Bibliát, mint ahogy azt is, mi történt *utána*. Így került előtérbe az, amiről a Biblia valójában szól: az ember, a *Homo sapiens*. Nagy vonalakban tudjuk, hogyan keletkezett, és hogy mi az ember. Tudjuk, miként ment végbe az emberré válás az elmúlt kétmillió évben, és hogy milyen módon, illetve mértékben határozták meg az emberi pszichét a történelem előtti kor életkörülményei. Értjük tehát, hogy az érzelmeinkkel és viselkedési módjainkkal egy olyan világhoz alkalmazkodtunk, amely már régóta nincs meg – és ez arra is magyarázatot ad, hogy vajon a civilizált élet miért esik gyakran olyannyira nehezünkre. Ezzel a tudással felszerelve csodálatos dolgokat hámoztunk ki a Bibliából. Rá tudtunk érezni azokra a problémákra, amelyekre a Biblia megpróbált választ találni, de azokra is rá tudtunk mutatni, amelyeket éppen a Biblia idézett elő.

Igen hamar arra a következtetésre jutottunk, hogy a Biblia módszeres olvasásával rekonstruálható a kultúra és a vallás fejlődése – legalábbis egy adott földrajzi területen –, egyszersmind azok a hajtóerők és törvényszerűségek is, amelyek e fejlődés hátterében álltak. A kulcsot mindehhez Mózes öt könyvében, a Tórában találtuk meg. Meglepődtünk azon, milyen sok és milyen sokféle szerencsétlenséggel szembesíti olvasóját a Biblia, már rögtön az elején. Isten a paradicsomra teremtette az embert, de teremtményeinek végül az Édenkerten kívül kell robotolniuk. Az emberek sorsát ettől kezdve nemcsak a szülési fájdalmak, a patriarchátus és az orcájuk verejtékével végzett munka nehezítették, hanem családi viszály, gyilkosság és különböző katasztrófák is.

Majd a Mózes által vezetett kivonulás monumentális eposzához érve egyszer csak beleütköztünk a történetbe ágyazott elmondhatatlanul sok magatartási szabályba (a tízparancsolat csak a jéghegy csúcsa). Egy célja van mindegyiknek: lecsillapítani Isten haragját, és gondoskodni róla, hogy vége szakadjon a bajok sorának. A mai olvasó csak ámuldozik a 613 *micvó*ban foglalt intézkedések prototudományos kidolgozottsága láttán. Aki irracionális megnyilvánulásnak tekinti a vallást, az csak rágja át magát Mózes öt könyvének!

Nos, fontos tudni, hogy az emberiség nem élt mindig olyan katasztrofális körülmények között, amikor még a fivérek is egymás torkának estek, mint Kain és Ábel. Hogy ezt megértsük, mindenekelőtt szemügyre kell vennünk egy óriási jelentőségű folyamatot – a legnagyobb viselkedésbeli átalakulást, amelyen földi állatfaj valaha is keresztülment. Arról a tényről beszélünk, hogy az ember valamikor áttért a letelepedett életmódra, és ennek a váltásnak messzemenő következményei voltak; arról a korról, amikor már nem vadászó-gyűjtögető emberként kóboroltunk a vadonban, amint azt őseink tették száz meg százezer évig, és már nem kis létszámú csoportokban éltünk, amelyekben mindenki jól ismert mindenkit, hanem nagy, anonim társadalmakban kellett talpon maradnunk; arról a korról tehát, amikor az embereknek robotolniuk kellett a túléléshez, és jelentősen megnövekedtek közöttük a társadalmi különbségek.

Ezt a váltást, amelyet általában „neolit forradalomként” vagy a „földművelés feltalálásaként” emlegetünk, Jared Diamond provokatív módon az emberiség legnagyobb hibájának nevezte.¹¹ *Háborúk, járványok, technikák* című klasszikus könyvében lényeges passzusokat szentel ennek a mintegy tíz-tizenkétezer évvel ezelőtt elkezdődött átalakulásnak. A könyv megjelenése után sajnos nem nagyon akadt olyan vállalkozó szellem, aki megpróbálta volna teljes mélységükben feltárni ezeket a fejlődési folyamatokat, egészen a holocén kezdetétől fogva. A kulturális evolúció elveit kereső evolúcióbíológusok csak lassan jutnak el a történelem előtti kor és a korai történelem területéig. A történészek mindenesetre nem várják őket tárt karokkal. Egyelőre várat magára a pillanat, amikor a szélesebb közönség is felmérheti, miben is áll „az emberiség legnagyobb hibájának” jelentősége – a szóban forgó átalakulással ugyanis döntő forduloponthez ért az emberi evolúció.

Ennek a kulturális előrelépésnek mindeddig főleg az előnyeit volt szokás hangsúlyozni. Tény, hogy egy példátlan sikertörténet kulturális alapjait rakták le akkoriban. Tízezer év leforgása alatt a földön élő emberek száma négymillióról közel nyolcmilliárdra nőtt. Csakhogy nem vagyunk eléggé tudatában annak, milyen hallatlan terhekkel járt ez a fejlődés. A régészeti leletek tanúsága szerint az erőszak ekkor vált mindennapos jelenséggé, az emberek alacsonyabbak lettek, gyakran éheztek, és nem éltek annyi ideig, mint korábban. Amióta megindult a vadon élő állatok házasítása, kórokozók is könnyebben átterjedtek az emberekre. A történelemben először olyan betegségek gyötörték az emberiséget, mint a pestis és a himlő, a fogszuvasodás és a kanyaró, az influenza és

a kolera. Ezzel egyidejűleg az ingatlan- és földtulajdon létrejöttével azzal a következménnyel is járt, hogy igazságtalanság és elnyomás ütötte fel a fejét a társadalomban, aminek a nők lettek az első számú áldozatai. Az elkövetkező évezredekben a bajok úgy sújtottak le az emberekre, mint az apokalipszis lovasai. De már réges-rég nem volt visszaút; végleg maguk mögött hagyták régi életmódjukat.

Valamit ki kellett találniuk, hogy orvosolják a helyzetet, mert a problémáik égetőek voltak, és az életüket fenyegették. Ha az emberiség csakis a biológiai evolúcióra lett volna ráutalva, amely majd sok-sok generációval később teszi lehetővé az alkalmazkodást, valószínűleg nem élték volna túl ezt az időszakot. Elérkezett a pillanat, amikor a *Homo sapiens* kamatoztathatta legnagyobb adottságát: azt, hogy képes a kumulatív kulturális evolúcióra. Hogy felülkerekedjenek balsorsukon, az emberek magyarázatot kerestek a szerencsétlenségekre, a járványokra és az életükön eluralkodó erőszakra, majd kigondolták, milyen úton-módon háríthatnák el maguktól a veszélyeket. Kulturális megoldásokra volt szükség, erőfeszítéseik nyomán pedig egyfajta kulturális ősrobbanás következett be.

Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban – az alatt a több ezer év alatt, amikor megjelentek az első főhatalmak (*chiefdom*), majd államok, és ezek az államok, mint Mezopotámia és Egyiptom esetében, magasan fejlett civilizációkká nőttek ki magukat – még nem léteztek olyan egymástól elkülönülő jelentérendszer, mint a tudomány, az orvoslás, a jog vagy a vallás. Mindez egyelőre amolyan kulturális öslevest alkotott. Csak lassan alakultak ki ebből a kultúra önálló területei a maguk szakértőivel, diskurzusaival, módszereivel és intézményeivel. De létrejöttük után is erősen vallási színezetű volt; még mindent áthatott a természetfölötti erőkbe vetett hit. Minden szerencsétlenséget a szellemek és istenek haragjának tulajdonítottak.

Az emberek a legkülönbözőbb stratégiákat találták ki, hogy úrrá legyenek a problémáikon. Kettős kihívás előtt álltak: egyfelől ott volt a pszichológiai alkatuk, amely más életkörülmények között és egészen más problémák leküzdésére fejlődött ki, és így nem volt igazán alkalmas arra, hogy megbirkózzon az új feladatokkal. Másfelől semmilyen tudással nem rendelkeztek a nyomorúságuk valódi okairól. Sejtelmük sem volt fertőzési utakról vagy a mikrobák kórokozó szerepéről. Az embereknek az élet minden területén rögtönözniük kellett.

Így születtek meg azok a szabályok és intézkedések, melyek fokozatosan egész válságkezelési rendszerekké nőttek ki magukat. A cél:

lecsillapítani az istenek haragját, remélve, hogy oltalmat nyújtanak a betegségek és más csapások ellen, gátat szabni az elharapódzó erőszaknak, és elősegíteni az együttműködést. Abból, amit ma „vallásként” tartunk számon, eredetileg sok minden ennek a *kulturális védelmi rendszernek* volt a része. Később részletesebben ki fogunk térni a kérdésre, de azt is megmutatjuk majd, hogy a vallás miért nem korlátozódik erre a funkciójára. Nem pusztán stratégia az egzisztenciális fenyegetések elhárítására – jóval több annál.

Félreértés ne essék: nem azt állítjuk, hogy a Biblia megírása *közvetlen* lecsapódása volna a földművelés forradalmának. Ez már csak azért is valószínűtlen, mert a két történet több ezer év választja el egymástól. Sokkal fontosabb, hogy ez az életmódváltás olyan problémák elé állította az emberiséget, amelyek rendkívül hosszú ideig éreztették hatásukat, s részben mind a mai napig fenyegetést jelentenek. Vegyük csak a betegségeket: igaz, ma már nem tombolnak olyan erővel, temérdek orvosságot kifejlesztettünk ellenük, de azért egy influenza is nagyon meg tudja keseríteni az életünket. A korábbi vadászó-gyűjtögető emberek ennek a betegségeknek még nem voltak kitéve.

A Bibliában nem csupán a történelmi körülmények tükröződnek, azokról a hallatlanul ambiciózus stratégiákról is képet ad, amelyek az „emberiség történetének legnagyobb hibáját” és az abból eredő katasztrofális következményeket voltak hivatottak kijavítani. A Biblia tehát egyfelől magában foglalja azokat a „lefagyasztott” tapasztalatokat, amelyek történelmük egyik legdöntőbb fordulópontján érték az embereket, másfelől kijelöli azt a követendő pályát, amelynek meghatározó jelentősége lesz az elkövetkező generációk sorsára nézve.

Amikor a Biblia központi témáinak szenteljük figyelmünket, negatív módon azokra a problémákra is rámutatunk, amelyekkel több ezer év óta birkózik az emberiség. Ezáltal megérthetjük, hogyan támadt szakadék velünk született intuícióink és az új társadalmi-ökológiai életfeltételek között. Elsősorban arra gondolunk, hogyan kezelték az emberek az új keletű kulturális koncepciókat: a magántulajdont és a patriarchátust, a monogámiát és a monoteizmust, hogy csak néhányat említsünk. Vizsgálódásunk tehát távolról sem csak a múltra irányul. A Biblia evolúciós nézőpontú olvasata az ember megértéséhez ad kulcsot. Magyarazatot ad sok olyan problémára, amellyel ma is rendszeresen szembesülünk.

MUNKAMÓDSZERÜNKRŐL

Könyvünk nem szakad el a Biblia időrendjétől. Mivel a kardinális jelentőségű epizódokra összpontosít, az olvasó egyúttal képet kap a Biblia legfontosabb történeteiről. Ahogy lassanként bejártuk a Könyvek Könyvét, olykor az volt a benyomásunk, hogy egy fölfelé emelkedő spirált követünk. Bizonyos témák különböző szinteken, de újra meg újra visszatértek – kérdések, amelyek nem hagyták nyugodni, újabb és újabb válaszokra sarkallták az embereket. A Biblia olvasása közben magunk is tanulási folyamaton mentünk keresztül, különösen, ami annak a lenyűgöző jelenségnek a megértését illeti, amelyet csak tökéletlenül ragadunk meg a „vallás” szóval. Könyvünk egyik legfontosabb felismerése, hogy különbséget kell tennünk a vallás biológiai és kulturális oldala között. Látni fogjuk, hogy ennek figyelembevételével rengeteg jelenség válik majd világossá.

Könyvünkben főleg az Ószövetséggel foglalkozunk. Az Újszövetséggel összehasonlítva a Bibliának ez a része kötődik szorosabban az emberi viselkedés fentebb vázolt megváltozásához, ahhoz a gyökeres átalakuláshoz, amelyhez fogható sem előtte, sem utána nem ment végbe az emberi történelem során. Ezzel azonban az Újszövetség megértéséhez is lerakjuk az alapokat, amely Jézus alakjában nemcsak egy máig karizmatikusnak ható személyiséget mutat be olvasójának, hanem környezetünk rejtett törvényszerűségeit is új megvilágításba helyezi.

A Biblia különböző kiadásaiban vallástól és felekezettől függően más-más sorrendben követik egymást a könyvek. Lehetőség szerint mi a héber bibliát, a Tanakhot követjük, amely három részből áll: a Tórából (Törvény), a Neviimből (Próféták) és a Ketuvimből (Iratok). A Tóra első könyvének, a Genézisnek külön részt szenteltünk, mivel itt található a legismertebb ószövetségi történetek, ráadásul ez a könyv szembesít minket leginkább azokkal a problémákkal, amelyeknek ismerete nélkül aligha értjük meg, miért alakultak ki oly kifinomult vallási rendszerek.

Mózes többi négy könyvével, amely Izrael népének Egyiptomból való kivonulását tárgyalja, könyvünk második részében foglalkozunk. Itt mutatjuk meg, micsoda kulturális mestermunka is az, amit a mózesi törvények elnevezés alatt ismerünk. Arra is kitérünk, milyen feltételek tették egyáltalán lehetővé az egyistenhit kialakulását, és megmagyarázzuk, miért vezetett és vezet ma is heves hitválsághoz az az elképzelés, hogy csak egyetlen Isten létezik, akiről még ábrázolást sem szabad készíteni.

Könyvünk harmadik részében a Neviimre, a Prófétákra irányítjuk a figyelmünket. Ide sorolják Józsué könyvét, a Bírák könyvét, Sámuel könyvét, a Királyok könyveit és magukat a prófétai írásokat. Ezek kapcsán nemcsak az isteni igazság és morál kérdései kerülnek elő, hanem az isteni hatalom kényes témája is. Fő kérdésünk a szociális kohézió fenntartása lesz, illetve, hogy miként kerülhető el, hogy az egyes ember önzése romlásba taszítsa az egész társadalmat.

A Ketuvimról, az Iratokról szóló negyedik részben olyan szövegeket boncolgatunk, mint a Zsoltárok könyve vagy Jób könyve, ahol már a hit személyes válfajával találkozunk, olyasmivel, amit a mai hívők is saját tapasztalatukból ismernek. Isten itt beszélgetőtárs. De a Ketuvim egzisztenciális kérdéseket is feszeget, úgymint, „mi az oka a szenvedésnek?” vagy „miért félünk annyira a haláltól?”. Ha jól sejtjük, bizony a monoteista Isten keze is benne van azokban a problémákban, amelyek kezeléséhez ma oly sokszor éppen őt hívják segítségül.

Könyvünk ötödik, befejező része az Újszövetséggel foglalkozik, melynek sajátos jellege igazán csak a héber Biblia háttere előtt tud kirajzolódni. Nemcsak a kettő folytatóságossága mutatkozik meg így, hanem az is, micsoda bámulatos teljesítményről van szó: a kulturális evolúció, folyamatosan gazdagítva anyagát, olyan művet alkotott, amely végre maradéktalanul érvényt szerez az emberi természetnek. Hogy a názáreti Jézussal Isten immár emberi arcot kap, nyilván lényeges szerepet játszik ebben a fejleményben. De ez nem minden. Máriától az ördögig, a feltámadástól a végítéletig az Újszövetség megannyi eleme ebbe az irányba mutat. A maga hibrid jellegével, sokoldalúságával a kereszténység nagy karriert tudott befutni, de ennek az az ára, hogy a legellentmondásosabb igényeknek kell megfelelnie.

Bibliai expedíciónk alatt gyakran támadt az a benyomásunk, mintha a szerzők válla fölött abba is bepillantást nyernénk, hogyan próbálják írás közben összeegyeztetni a természetfölötti lényekről vallott elképzeléseiket a valósággal. Így dolgoztak könyvről könyvre egy több mint ezer éven át gyarapodó művön, amely ezen idő alatt nem kőbe véselt emlékmű volt, hanem eleven misszió. A feladat: végre úrrá lenni az emberi sorson!

Noha azt tűztük ki célul, hogy feltárjuk a Biblia evolúciobiológiai kontextusát, sokszor kénytelenek voltunk történeti, sőt teológiai érvelésbe bocsátkozni. Ez elkerülhetetlen volt. A Biblia igen sajátos élettérben keletkezett, amit szem előtt kellett tartanunk, ha nem akartuk, hogy a megállapításaink a levegőben lógjanak. Mindeközben igyekeztünk

szorosan a bibliai szöveghez tartani magunkat, kerülve a metaforikus értelmezéseket és a belemagyarázásokat. Hogy ez nem is esett nehezünkre, annak a jele volt, hogy jó úton haladunk. Antropológiai perspektívánkból megközelítve minden történet érthető jelentést kapott, és nem mondott ellent a történeti tényeknek. Ez olyan eredmény, amellyel nem minden Biblia-értelmezés büszkélkedhet.

A könnyebb olvashatóság érdekében többnyire nem jelöltük az egyes bibliai idézetek helyét: különösebb fáradság nélkül visszakereshetők az éppen tárgyalt történetben. Csak ott iktattunk be jegyzeteket, ahol nem csak egy könyvre vagy evangéliumra hivatkozunk. A bibliai szövegeket néhány kivételtől eltekintve Martin Luther fordításának 1984-es kiadásából idézzük.* Természetesen más, helyenként talán pontosabb fordításokat is forgathattunk volna, de ez sem változtatna azon a tényen, hogy nem tudjuk eredetiben, héber, arámi és görög nyelven olvasni a Bibliát. De erre nincs is szükség. Ahhoz, amire vállalkoztunk, nem kell görcső alá vennünk a szövegeket. Az átfogó kép érdekel minket, nem az egyes bibliai versek.

Egyfelől tehát a Tenakhot követjük, másfelől egy keresztény bibliafordításból idézünk? Nos, igen, ebben a tekintetben eklektikusan járunk el. A Biblia a zsidóknak és a keresztényeknek is szent könyve, és hajlamosak vagyunk inkább azt látni, ami összeköti őket, mintsem azt, ami elválasztja. Elvégre a kulturális evolúció kumulatív folyamat. A héber Biblia és az Ószövetség elnevezéseket is egymás szinonimáiként használjuk. Hátat akartunk fordítani annak a régi felfogásnak, amely szerint a zsidóság és a kereszténység viszonya valamiféle anya-lánya kapcsolat. Az, amit ma zsidóságnak tekintünk, vagyis a zsidóság rabbinikus változata, ugyanabban a korban és ugyanazon a helyen született, mint a kereszténység. Mindkettő a korai zsidóságból jött létre, amely akkoriban – a második templom korában (Kr. e. 515 – Kr. u. 70) – szintén nem volt túlságosan körülhatárolt vallás (ezért is találkozni gyakorta angolszász országokban a többes számú *judaisms* elnevezéssel).¹² A rabbinikus zsidóság és a kereszténység külön utakon, de egymással szoros érintkezésben fejlődött. Sok minden szól amellett – amint azt például két harvardi valláskutató, Kevin Madigan és Jon Levenson állítja –, hogy a zsidóságot és a kereszténységet helyénvalóbb volna egy töről fakadt sarjagnak tekinteni.¹³

* | A magyar idézetek forrása a Magyar Bibliatársulat 2014-ben megjelent új fordítású Bibliája.

Ha így nézzük, van is egy szépséghibája a könyvnek: azzal, hogy a keresztény Újszövetséget magában foglaló Bibliára szorítkozik, azt a benyomást keltheti, hogy a kereszténységet a zsidóság továbbfejlesztésének tekintjük. Semmi ilyet nem akartunk sugallni. Azután, hogy a rómaiak Kr. u. 70-ben lerombolták a jeruzsálemi templomot, a zsidóság és a kereszténység is önállóan fejlődött tovább. Szigorúan véve tulajdonképpen a *Misnát* és a *Talmudot*, a legfontosabb rabbinikus iratokat is be kellett volna vonnunk a vizsgálatba. De – köztünk legyen mondva – már az is megalomán terv volt, hogy a teljes Bibliával foglalkozzunk.

És ha már úgymint fogalmakkal bajlódunk: ami az Ószövetség, különösen pedig a királyok és a babiloni fogság idejét (kb. Kr. e. 900–520) illeti, rendszerint a régi Izraelről, Izrael népéről vagy izraelitákról beszélünk. Nem árt felidézni, hogy a régi Izrael eredetileg két királyságból állt, az északi Izraelből és a déli Júdából. Ha az északi birodalomra utalunk, amelyet az asszírok pusztítottak el Kr. e. 722-ben, Izrael királyságáról beszélünk.

Le kell szögeznünk, hogy nem egy új teológiai vagy vallástudományi Biblia-értelmezést akartunk letenni az asztalra. Persze nagyon sokat köszönhetünk a teológusok, valláskutatók és régészek felismeréseinek, de mi elsősorban azt akarjuk megmutatni, mi az, amit a Biblia *ezeken kívül* tartogat számunkra. Meggyőződésünk, hogy létezik egy rejtett Biblia, amelyet érdemes felfedeznünk, és amely segít fényt deríteni az olyan talányokra, mint az ószövetségi Isten haragja, vagy az a különös vonzerő, amely sokszor Istenben nem hívó embereket is megérint Jézus alakjában.

Nem zárható ki, hogy bibliai antropológiánk hívő embereket is hozzásegít ahhoz, hogy különbséget tegyenek saját, autentikus szükségleteik és a sok évszázados hagyományokon és tantételeken alapuló hittartalmak között. De ami azt illeti, leginkább egy cél vezérelt bennünket: megmutatni, milyen izgalmas könyv is a Biblia. Tengernyi kincset rejt magában, melynek csupán egy részét hozhattuk felszínre. Nagy kár volna, ha a Biblia csak a vallásra tartozna.

Mielőtt csakugyan belevágnánk a történetbe Ádámnál és Évánál, szükségesnek látjuk, hogy röviden beavassuk olvasóinkat a modern Biblia-kutatás legfontosabb felismeréseibe. Ezek nélkül aligha érthető a Biblia. Utána pedig, szintén dióhéjban, elmagyarázzuk, mit értünk kulturális evolúció, valamint emberi természet alatt. Ha az Olvasó attól tart, hogy valamilyen determinisztikus emberkép hívei vagyunk, amely alábecsüli a kultúra jelentőségét, akkor már most megnyugtathatjuk. Az

embernek nem *egy* természete van, hanem, ahogy azt majd látni fogjuk, egyszerre három is. A Biblia révén – s könyvünknek ez a hitvallása vagy még inkább munkahipotézise – mind a hármat megismerhetjük, sőt megérthetjük.

A BIBLIA RÖVID TÖRTÉNETE

Hogy a Biblia nem Isten szava, és hogy nem Mózes írta a nevéhez fűződő könyveket, olyan felismerések, amelyek – nagy ellenállás mellett – a tizenhetedik századtól kezdtek elterjedni. Thomas Hobbes angol filozófus (1588–1679) egyike volt az első tudósoknak, akik kétségbe vonták Mózes szerzőségét. Őt Baruch Spinoza, amszterdami születésű zsidó filozófus (1632–1677) követte, aki *Tractatus theologico-politicus* című művében kiűjtötte a Bibliából mindazokat a passzusokat, amelyeket semmiképpen sem írhatott Mózes, mert a bennük foglalt események csak Mózes halála után játszódtak le. Spinozát a zsidó hitközség kiátkozta a kebeléből, sőt, két merényletet is megkíséreltek ellene. Így is szerencsésebb volt, mint Szervét Mihály spanyol humanista (kb. 1509–1553), aki bő egy évszázaddal korábban bebizonyította, hogy a keresztény háromságtan – az egyetlen lényegyet alkotó három isteni személy doktrínája – sehol nem jelenik meg az Újszövetségben. Szervét máglyán végezte.¹⁴

A tizennyolcadik században már a Biblia keletkezéstörténetét is kezdték felgöngyöltetni. A német Henning Bernhard Witter (1683–1715) és a francia Jean Astruc (1684–1766) egymástól függetlenül felfigyeltek rá, hogy a Genézis bizonyos szakaszaiban következetesen *Elóhím* néven utalnak Istenre, míg más passzusokban *Jahvé*nek nevezik.¹⁵ Bárki utánanézhethet az itt használt bibliafordításban, hogyan lesz egyszer csak a teremtéstörténet eget és földet teremtő Istenéből „ÚRisten”, aki kiűzi az első emberpárt a paradicsomból. Ez a kettősség arra enged következtetni, hogy két különböző szerző dolgozott a szövegen, ha ugyan nem több.

Az ily módon elkezdődő Pentateukhosz-kutatásból fokozatosan kiderült, hogy Mózes öt könyve (héberül Tóra, görögül Pentateukhosz) különböző forrásokból jött létre, amelyeket egybeszerkesztettek és többszörösen átdolgoztak. Híressé lett, és még a huszadik században is sokáig tartotta magát Julius Wellhausen német bibliakutató (1844–1918) úgynevezett dokumentumhipotézise, amely szerint a Pentateukhosz négy különböző forrás összefűzésével keletkezett. Wellhausen felfogása

időközben meghaladottá vált, nem utolsósorban azért, mert a tudomány elvetette a „jahvista”, azaz a Kr. e. 950 körül már elkészült, Istent „Jahvé-nak” nevező szöveg „szerzőjének” létét. Azt az elképzelést viszont azóta sem cáfolták, hogy a szöveg különböző szerzők keze munkája; csak a keletkezéstörténet látszik sokkal bonyolultabbnak – gyakorlatilag rekonstruálhatatlannak.¹⁶

Jóllehet az az időszak, amelyben az Ószövetség keletkezett, mai becslések szerint is bő nyolcszáz évet ölel fel (kb. Kr. e. 900–100), a legtöbb munka jóval későbbre datálható, mint azt sokáig feltételezték. A történeti-kritikai bibliakutatás elegendő bizonyítékot gyűjtött annak alátámasztására, hogy a mai formájukban ismert ószövetségi könyvek a perzsa és hellenisztikus korszak (kb. Kr. e. 540–100) zsidóságának hatását mutatják.¹⁷ Ez persze nem jelenti azt, hogy a szerzők ne nyúltak volna vissza régi anyagokhoz, de mivel a Biblia a benne leírt eseményekhez képest viszonylag későn keletkezett, ráadásul többszörösen át is dolgozták, nem ad megbízható képet a távoli múlt történelmi valóságáról. A Biblia történeteket mesél.

Nem kívánunk sokáig elidőzni ezeknél a datálási kérdéseknél, már csak azért sem, mert a keletkezéstörténet komplexitása miatt a szakértők is csak elvétve vannak egy véleményen. William Dever, a régi Izrael régészetének egyik legfontosabb mai képviselője írja: „Az egyes bibliai szövegek (vagy »hagyományok«) valójában egyáltalán nem jól datálhatók. Még elismert bibliatudósok is ötszáz évetek térnek el az anyaguk datálásában.”¹⁸

Gigantikus gubanc: hogyan keletkezett a Biblia

Tekintsük át röviden, milyen megbízható ismereteink vannak a Biblia keletkezéséről – és itt csak a héber Bibliára szorítkozunk, amelyet a keresztények Ószövetségnek vagy Első Szövetségnek neveznek.

Isten szava az utolsó vesszőig emberi kéz munkája. Lényeges, hogy a „Szentírás” nem egységes egész, hanem különböző iratok együttese.¹⁹ Akár szó szerint is vehetjük a „Könyvek Könyve” elnevezést, hiszen a Biblia egy komplett könyvtárat magában foglal. Ezeknek a könyveknek a száma és sorrendje vallásonként és felekezetenként eltérő: a héber Biblia a mai számozás szerint 39 könyvet tartalmaz,²⁰ többek között a Teremtés könyvét (vagy Genezist), a próféták könyveit, Rut könyvét és Jób könyvét; a keresztény Bibliában felekezettől függően változik a

könyvek száma és a szövegállomány.²¹ De az egyes könyvek sem egy-egy szerző egyöntetű munkái. Hosszú idő alatt érték el mai terjedelmüket. Különböző szerzők és szerkesztők dolgoztak rajtuk, nemritkán ellentmondásokat és duplikátumokat hagyva a szövegben. Konrad Schmid zürichi teológiai professzor *Literaturgeschichte des Alten Testaments* című művében „kompozitum-irodalomként” jellemzi ezeket az írásokat.²²

Egy-egy hagyomány sokkal régebbi is lehet, mint az első lejegyzése. A Biblia nyersanyaga a legkülönbözőbb eredetű történetekből áll össze, amelyek szóban hagyományozódtak át generációról generációra. Idővel egész történetciklusok szövődtek olyan alakok köré, mint Jákob pátriárka.²³ Amikor a kilencedik század során Izrael királyságában elterjedt az írás, ezeket a történeteket le is jegyezték,²⁴ később pedig elkezdték őket rendezni, értelmezni, kiegészítgetni. Christoph Levin teológus a hegyről legurított hólabdához hasonlítja a folyamatot, amely, ha egyszer megindult, csak növekszik és növekszik. Levin szerint az Ószövetségben „jóformán nincs is a szövegnek olyan egysége, amely ne többféle rétegből épülne fel”.²⁵ A Nobel-díjas német író, Thomas Mann (1875–1955) hasonlóra gondolt, amikor „az emberiség krónikájának” nevezte a Bibliát, amely nem egyéb, mint „különböző földtani korok közteteiből egybenőtt könyvhegy”.²⁶ Ezért nem csupán az lehetetlen, hogy „egyértelmű és kizárólagos” módon valamely adott időszakhoz kössünk egy szöveget,²⁷ hanem az is, hogy „egyértelmű és kizárólagos” értelmezést rendeljünk egy-egy szövegünkhöz. Ez is hozzájárul a Biblia színejátszó sokféleségéhez.

Persze nincs ebben semmi szokatlan. Vehetjük akár az *Iliászt* vagy a *Nibelung-éneket* is: a világon mindenütt nagy hőseposzokká vagy mondakörökké duzzadtak a történetek. A Biblia esetében ezt az egyedülálló történelmi körülmények is tetézték. A Biblia szülőföldje két királyságból állt: a déli Júdából, melynek Jeruzsálem volt a fővárosa, és az északi Izraelből, amelynek Szamária volt a fővárosa. E királyságok fő problémája a fekvésükből eredt, ugyanis két nagy kultúra, az emberiség két legősibb civilizációjának választóvonalán helyezkedtek el: nyugatra tőlük Egyiptom, a piramisok és fáraók földje terült el, keletre pedig Mezopotámia, az egymást váltó asszírok, babilóniaiak és perzsák birodalma. Ily módon a „Szentföld” üllő és kalapács közé szorult. Újra meg újra feldúlták, lakosságát elhajtották. Ahogy azt a későbbi fejezetekből látni fogjuk, ezek nélkül a katasztrófák nélkül a Biblia soha nem lett volna azzá, amivé lett.

Kulturális tekintetben a terület rendkívül termékeny olvasztótégely. A hettiták, filiszteusok, föníciaiak, görögök és rómaiak befolyása sem

múlt el nyom nélkül Palesztinában, nem is szólva azokról a kis népekről, amelyektől csak úgy hemzsegnék az Ószövetség könyvei: arámok, emóriaiak, móábiak, edómiak. Kultúrák, istenvilágok vetekedtek egymással az elsőbbségért. És ez a gigantikus gubanc rajta hagyta a bélyegét a Biblián. Amikor írták, a később monoteistává vált Isten még javában kialakulóban volt; eleinte csak egy volt a sok hasonló isten közül. Vallási téren is nagy volt az összeolvadás; tudatosan vagy öntudatlanul, de az izraeliták is sokat kölcsönöztek a velük szomszédos népektől. Egyszerűen átvették a jó történeteket: a Noé bárkájáról szóló történetnek ugyanúgy megvan a mezopotámiai előképe, mint a papiruszkosárba tett Mózes történetének, amely egy asszír király születéslegendájából merít.²⁸

A szövegfajta, az eredet és a vallási szándék szempontjából is rop-pant heterogén anyagok ötvöződnek tehát. Sok mindent elegyengettek, megszerkesztettek, cenzúráztak. Ehhez a komponáló munkához semmilyen vezéreszme nem szolgált alapul – a *bricolage* vagy a *sampling* modern fogalmai egész találóan leírnák a keletkezési folyamatot. Noha a Közel-Kelet tarka, politeista istenvilága átadta a helyét Izrael monoteista Istenének, sokszor nem gyomlázták ki az előbbi minden maradékát, megmaradtak az ellentmondásos pozíciók, és megannyi furcsa szellem kísért a Szentírás lapjain. A mágiától a boszorkánysáig – a Könyvek Könyve mindennel szolgál.

Amikor Othmar Keel és Thomas Staubli svájci Ószövetség-kutatók a fenti okokból „százhangú folyamként”²⁹ jellemzik a Bibliát, talán olyan hívőkhöz szólnak, akiknek még szokniuk kell ezt a gondolatot. Olyanokhoz, akik szerint „Isten mennybéli nagy tölgyfa íróasztala mögül diktált nyomdakészen a lankadatlan gyorsírók válogatott seregének” – hogy A. J. Jacobst idézzük, aki pár éve szellemes könyvben számolt be arról a kísérletéről, hogy egy éven át a mózesi törvény szerint éljen.³⁰ Az igazság bizony az, hogy a Bibliát számtalan szerző írta, és Isten minden valószínűség szerint nem volt köztük.

A „százhangú folyó” képe találóan jellemzi a kulturális evolúció folyamatát is. Fajunk sikerének titka nemcsak abban rejlik, hogy tudást, eszméket vagy találmányokat hozunk létre, hanem abban is, hogy ezeket továbbadjuk és továbbfejlesztjük, ily módon gazdagítva a kulturális tudás és technikák rendelkezésre álló repertoárját. Ezt nevezzük „kumulatív kulturális evolúciónak”. Röviden ki kell térnünk a *Homo sapiens*nek erre az ősrégi specialitására, mert így azt is meg fogjuk érteni, hogyan lett az emberből e folyamat során hármas természetű lény.

A KULTURÁLIS EVOLÚCIÓ ÉS AZ EMBER HÁRMAS TERMÉSZETE

A tisztán történeti megközelítésekkel szemben bibliai antropológiánk a kulturális evolúció szélesebb keretei között helyezi el az embert. Biológiai lénynek tekinti, olyan állatnak, amelyet a kumulatív kulturális evolúcióra való képessége különböztet meg az olyan főemlősöktől, mint például a csimpánz: az ember nem csak arra képes, hogy találmányokat hozzon létre, azokat továbbadja; továbbfejleszti, más invenciókkal kombinálja és egyre fejlettebb rendszerekké építi ki őket. A kulturális evolúció teszi lehetővé, hogy az ember gyorsan alkalmazkodjon új életkörülményeihez, sőt, azokat a saját igényei szerint alakítsa.³¹ Ezáltal elszakad a biológiai (vagy ahogy a biológusok mondják, szerves) evolúciótól, amely csak lassan, sok-sok generáció alatt igazítja hozzá az örökítőanyagot az ökológiai kihívásokhoz.

Ez az, ami számunkra izgalmassá teszi a Bibliát. Olyan kulturális stratégiák jutnak benne kifejezésre, melyek segítségével az emberek könnyebben úrrá lehettek a *Homo sapiens* legnagyobb viselkedésbeli változása, a letelepedett életmódra való áttérés következtében előállt problémákon és válságokon. Hogy ez az életmódváltás mit jelentett az emberre és annak pszichológiájára nézve, arról nyomban szót fogunk ejteni. Fontos szem előtt tartanunk, hogy ez a folyamat viszonylag rövid idő alatt – az utóbbi tizenkétezer évben – zajlott le. Mert hát mi ez ahhoz a bő kétmillió évhez képest, amelyet a *Homo* nemzetség evolúciója igénybe vett? Nem csoda, ha ezek a történések a mai napig éreztetik hatásukat.

Kulturális kvantumugrás

Az elmúlt évtizedek kutatásai világossá tették, hogy nemcsak az ember, hanem sok más állatfaj is rendelkezik kultúrával, vagyis olyan viselkedésformákat mutat, amelyek területről területre változnak. Ilyen változatok akkor jönnek létre, amikor a faj egyik egyede felfedez valamilyen új technikát, amely aztán hasznossága vagy érdekessége folytán terjedni kezd a populációban. A folyamat addig tart, amíg valamilyen akadályt nem szab a technika továbbterjedésének. Vegyünk egy példát az orangutánok világából! Szumátra mocsári erdeiben a folyó egyik partján

élő állatok értik a módját, hogyan férhetnek hozzá botok segítségével a Neesia-gyümölcs éles szőrökkel borított magjához. A túlparton élő orangutánok, akik nem ismerik ezt a technikát, kénytelenek erővel feltörni a fás gyümölcsöket vagy meghagyni őket a fán.³²

Nehéz volna alábecsülni az ehhez hasonló egyszerű kultúrtechnikák jelentőségét a helyi körülményekhez, illetve a környezet megváltozásához való alkalmazkodás során. Sok esetben azonnal megnövelik a túlélési esélyeket. A biológiai evolúció ezzel szemben mindig egy-egy egyed kisebb-nagyobb genetikai módosulásával kezdődik, úgyhogy nemzedékek hosszú sorára van szükség, mire a változások a populáció szintjén is megjelennek. És az ilyen mutációk csak ritka esetben vezetnek tényleges javuláshoz. Ha pedig több mutációra is szükség van az életképes adaptáció kialakításához – és ez a gyakoribb –, akkor még kisebb a siker valószínűsége. A szerves evolúció tehát kínos lassúsággal halad, és szinte soha nem eredményez olyan változást, amely pontosan megfelelne a helyi körülményeknek, főleg, ha a hosszú alkalmazkodási idő alatt ismételtelen módosul a populáció életközössége.³³ Sok faj csak bizonyos határok között képes a helyi körülményekhez igazítani a viselkedését.

A kulturális evolúció ennél sokkal gyorsabban dolgozik. A kulturális „mutációkat”, vagyis az új cselekvési módokat vagy innovatív technikákat az emberek többnyire igen célirányosan hozzák létre egy adott probléma megoldása érdekében. Erre elvben az emberszabású majmok is képesek. Mégsem lehet egy lapon említeni kultúrájukat akár a legprimitívebb emberével sem. Őseink egy újfajta eljárást fejlesztettek ki, a kumulatív kulturális evolúciót. Ha megjelent valamilyen újítás, finomítottak rajta, tökéletesítették vagy összekapcsolták más ötletekkel. És az emberszabású majmoktól eltérően az emberek aktívan továbbadták az újításait, vagyis célirányosan megtanították rájuk a többieket. Ez alapvető különbség. Mi, emberek rendelkezünk azzal az egyedülálló képességgel, hogy folyamatosan gazdagítsuk, elmélyítsük és megváltoztassuk a kultúránkat. A Bibliát olvasva majd látni fogjuk, hogyan tesznek szert önálló lendületre és vezetnek újabb innovációkhoz bizonyos, kezdetben még elszigetelt változások.

A kulturális evolúció folyamata gyökeresen átalakította az emberek életmódját, és ez az átalakulás az utóbbi százezer évben drámaian fel is gyorsult, kezdve az egyre kifinomultabb fegyverek és eszközök feltalálásával, valamint a művészet és a szimbolikus kommunikáció vívmányával. Ez még inkább elmondható az elmúlt tízezer évről, amikor

is tért hódítottak a földművelés különféle formái, amelyek előre látható módon népes társadalmak kialakulásához vezettek, királyokkal, városokkal és háborúkkal.³⁴ Ez a meghökkentő tempójú fellendülés teljesen egyedülálló, és valószínűleg összefüggésben áll a népeségnövekedéssel, amellyel kölcsönösen erősítik egymást: több ember – több újítás, több újítás – több ember. Ugyanakkor minden változás újabb kihívások elé állított minket, hiszen maguk is problémákat szültek, amelyekre megoldást kellett találni. A változások egyre fokozódó tempója szüntelenül próbára tette a rugalmasságunkat és leleményességünket.

Ebből a szempontból a letelepedett életmód megjelenése valóságos kulturális kvantumugrást jelentett. Rövid időn belül addig ismeretlen problémák tömege zúdult az emberekre. Mindenekelőtt betegségek. De a megnövekedett versengésből fakadó gyakori éhínség és erőszak is fenyegetést jelentett a fennmaradásukra. Az átalakulás gyorsasága és mélysége azzal a következménnyel is járt, hogy a genetikai mutációk kellő idő híján nem segíthették az alkalmazkodást. Ilyen körülmények között egy populáció általában kihal vagy más vidékre költözik, ahol kedvezőbbek az életfeltételek. Nem így az elődeink: ők új túlélési stratégiákat dolgoztak ki, és ezeket nagyon gyorsan alkalmazni kezdték. Csak a kultúra oldhatta meg a problémáikat: hol az eszközben bíztak, hol a jó szerencséjükben, hol pedig egyszerre mind a kettőben. Aki életben akart maradni, annak ki kellett találnia valamit, mégpedig késlekedés nélkül. Az emberek különféle eszközöket fejlesztettek ki, új viselkedési szabályokat állítottak fel, szertartásokat gondoltak ki és áldozati helyeket építettek, ahol szellemekhez vagy – később – istenekhez folyamodhattak. És ha nem is volt mindig egyformán hatékony, mégiscsak a kultúra lett az a sikerrecept, amely végül azt a világot alakította ki, ahol ma is élünk.

Csak mankó?

A kulturális evolúció tehát olyan eszközöket ad a kezünkbe, amelyekkel biztosíthatjuk a túlélésünket egy új környezetben – ily módon fölöslegessé is teszi a biológiai evolúciót. Ezt nevezzük haladásnak. Csakhogy gyakran szem elől tévesztjük, hogy a kultúra közel sem mindig vet véget a problémáknak (egy szemüveg arra jó, hogy lássunk vele, magát a látászavart nem szünteti meg). A kultúra csak segédeszközökről gondoskodik, amelyekkel az emberek az új, szűkösebb körülmények között is megbirkózhatnak az

élettel. Van, amelyik nem sokkal több egyszerű mankónál, mások high-tech protézisekké fejlődtek, amelyek példátlan teljesítményeket tesznek lehetővé használójuknak. De teljesen természetesen már soha nem fogunk járni. És ha elveszítjük őket, komoly bajba kerülhetünk.

Félreértés ne essék: nem a kultúrpepszimizmus zászlaját hordozzuk, és Jean-Jacques Rousseau (1712–1788) elképzelését sem osztjuk a „nemes vademberről”. Nem, az emberi természet sosem volt annyira nemes. Mindössze azt akarjuk tudatosítani, hogy mit tesz az emberrel a kultúra. Bármennyit köszönhetünk is neki, a kultúra kétélű fegyver, és mindig az is marad. Igaz, hogy bőséget és addig ismeretlen népességnövekedést hozott, de új problémák elé is állított minket – részben olyanok elé, amelyek ellen nem vagyunk felvértezve, mert egyszerűen nincs meg hozzá a megfelelő pszichológiai kiszerezésünk.

Hogy provokatívan fogalmazzunk: a biológiai evolúciónak köszönhetően fizikailag és pszichikailag is idomulni tudtunk az életkörüzetünkhöz, a kulturális evolúció azonban nem gondoskodik hasonló-ról. Ellenkezőleg: oda vezet, hogy idővel szakadék tátong köztünk és a környezetünk között. Az ily módon előállt hiányos alkalmazkodást *mismatch*-nek nevezzük.³⁵ Olyankor beszélünk *mismatch*-ről, ha egy adott adaptáció, például egy bizonyos viselkedési mód, csődöt mond, mert a környezet, amelyben a szervezet található, gyökeresen más, mint amelyben az adaptáció létrejött. Köztudott, hogy ma egészen máshogy eszünk és mozgunk, mint akkoriban, amikor a testünk sajátos élettani szükségletei kialakultak – és ennek meg is van a következménye a hasunk méretére és az egészségünkre nézve. Manapság „jóléti betegségeknek” nevezik az ilyesmit.³⁶ Azt viszont már csak kevesen tudják, hogy a szociális viselkedés terén is hasonló *mismatch*-zavarokkal küzdünk. Az ilyesmit rendszerint egyéni fogyatékoságoknak tudják be, pedig valójában kulturális gyökerei vannak.

Vegyünk egy példát: az emberek történelmük nagy részében átlátható közösségekben éltek. Mindenki ismert mindenkit. Kinek-kinek attól függött a jóléte, hogy mások mit gondoltak róla, ezért aztán bármit tett, nagyon ügyelt a reputációjára. Az ismeretlenek veszélyt jelentettek. Legkésőbb a városok megjelenése óta sok ember nagy, anonim társadalmakban él. Kulturális vívmányok gondoskodnak róla, hogy ez nagyobb zökkenők nélkül folyjon: már nem viselünk fegyvert, megtanultuk, hogy az ismeretlenektől rendszerint nem kell tartanunk, illemszabályok teszik kiszámíthatóvá a viselkedést, oltások óvnak minket a fertőzésektől.

És mégis: mind a mai napig kínosan ügyelünk a jó hírünkre, jóllehet a nagyváros névtelenségében ez már korántsem játszik akkora szerepet; a pénz például sokkal fontosabb lett a státusunkra nézve. Ahol pedig nagy a tolongás, mint például egy zsúfolt áruházban, látjuk, milyen gonddal kerülük egymást az emberek. Ha kényelmetlenül érezzük magunkat ismeretlenek között, az nem egyéni fogyatékoság, hanem teljesen természetes reakciónkból ered. Szinte minden modern főbiánk visszavezethető valamilyen elkerülési stratégiára, amely annak idején az alkalmazkodásunkat szolgálta, tehát értelmes volt.

Az ember három természete

Bibliai antropológiánkhoz kidolgoztunk egy egyszerű modellt, amely segít megmagyaráznunk, hogy a kultúra milyen hatással van az emberekre. Modellünk az emberi személyiség mind biológiai, mind kulturális dimenzióját tekintetbe veszi. Három természetet különböztet meg az emberben – mindegyikünkben ott él mind a három.

Az *első természet* a velünk született érzéseinket, reakcióinkat és preferenciáinkat öleli fel. Ezek több százezer év alatt alakultak ki, és bizonyították hatékonyságukat kis létszámú vadászó-gyűjtögető csoportok mindennapjaiban. Együttesük kezeskedik arról, hogy az emberek zökkenőmentesen tegyék a dolgukat mind szociális, mind ökológiai környezetükben. Genetikus rögzítettségük miatt nincs szükség különösebben az elsajátításukra. Magukban foglalnak egyfajta természetes morált, amely az emberi érintkezéseket hivatott szabályozni. Olyan hajlamok tartoznak ehhez az első természethez, mint a szülők és gyermekeik közötti szeretet, az igazságérzet, az igazságtalanság és egyenlőtlenség miatti felháborodás, a vérfertőzéssel és a gyermekgyilkossággal szembeni iszony, az ismerentlontől való félelem és a reputáció ápolása, a másokkal szembeni kötelességérzet az ajándék vagy segítség elfogadása után, a féltékenység, az undor, és nem utolsósorban a vallási tudatunk, amely természetfölötti ágensek működését látja mindenben. Az első természet intuíciók és megérzések útján nyilvánul meg.

Az új, letelepedett életmóddal járó egzisztenciális problémák olyan húsba vágóak voltak, hogy, mint már szó esett róla, sürgősen áthidaló megoldásokra volt szükség, ezek pedig csak kulturálisak lehettek. Új szokások, konvenciók, mentalitások alakultak ki. Az ilyen kulturális pro-

duktumok azonban nem örökletesek, ezért, ha beválnak, tovább kell őket adni, és újra meg újra meg kell őket tanulni. Az ember már kisgyermek korában elsajátítja őket, mégpedig olyan fokon, hogy a *második természetévé* válnak. Míg az első természet bizonyos értelemben a „természetes természetünk”, a második természet a „kulturális természetünk”, vagy ahogy Pierre Bourdieu francia szociológus nevezte, a „habitusunk”.³⁷ Ez a második természet kultúráról kultúrára különböző lehet, de soha nem lesz annyira magától értetődő, mint az első, és soha nem éri el annak érzelmi mélységét. Ugyanakkor öröklött érzelmi struktúráinkon alapul, sőt, ezeket igénybe is veszi céljai elérésére: ezért reagálnak az emberek viszolygással (első természet) mások evési szokásai (második természet) láttán: „Hogy képes megenni egy kutyát?” A második természetünkhöz tartoznak az erkölcsök és szokások, a vallás mint kulturális produktum (ahogy például az egyházak képviselik), és a legtöbb dolog, amiről Norbert Elias írt *A civilizáció folyamatában*: az illendőség szabályai, az udvariasság, a jó modor.³⁸ Magyarán minden, amiről azt szoktuk mondani: „Ilyet nem csinál az ember!” Vagy: „Nálunk így szokás!”

A *harmadik természetet* racionális természetnek nevezzük. Idetartoznak azok a kulturálisan rögzült alapszabályok, gyakorlatok és intézmények, amelyekhez nagyon is tudatosan, értelmünkre támaszkodva igazodunk – sokszor az adott helyzet céltudatos elemzése alapján. Ami nem jelenti azt, hogy a szóban forgó szabályok mindig és mindenestül racionálisak lennének. Ennek ellenére okosabbnak látszik követni őket, mert a józan ész ezt követeli, és mert nehézségeink támadnak, ha nem ezt tesszük. Részben ezeket a szabályokat is internalizáljuk, de általában csak életünk egy későbbi szakaszában, az iskola vagy más intézmények keretei közt. Szokásainkká válhatnak, és idővel lesüllyedhetnek a második természetünk szintjére, különösen, ha már gyerekkorunktól fogva belénk sulykolják őket. A racionális természet sok eleme azonban megmarad a felszínen, vagy mert kognitíve nehezen kezelhetők, vagy mert ellenkeznek az első természetünket alkotó, velünk született hajlamokkal, s így rossz érzéseket, ellenkezést váltanak ki. Példa erre mindaz, amit csak kelleetlenül teszünk, bár tudjuk, hogy a javunkra válik, vagy legalábbis észszerű, lásd egészséges étkezés, sport, sebességkorlátozások betartása. Az újévi fogadalmak is tipikus termékei a harmadik természetünknek. Ezért is olyan ritka, hogy valaki megtartja őket: észszerűnek észszerűek, de ellentétesek az első természetünk szükségleteivel.

A megérzések dicsérete

Abban az őskori környezetben, amelyben az emberi evolúció végbement, az érzések és az intuíciók, az első természetünk adta azt a navigációs eszközt, amellyel elboldogulhattunk a mindennapi életben. Második természetünk volt felelős a szokásokért, technikákért és az olyan szociális gyakorlatokért, mint a szertartások, amelyek csoportról csoportra különböztek egymástól. A harmadik természetünk csak kivételes esetben lépett akcióba, olyankor, amikor új kihívásokkal kellett megbirkózni, és a jól bevált mechanizmusok csütörtököt mondtak. Amikor a racionális természetünk kínálta megoldások beváltak, és nem kerültek túlságosan szembe az első természetünkkel, szokásokká és konvenciókká fejlődhettek, vagyis idővel második természetünk részévé is válhattak. A kumulatív kulturális evolúció folyamatosan bővítette a cselekvési lehetőségek körét. Az őskor nagy részében ez a folyamat nyugodt tempóban zajlott; abban a környezetben, amelyet az ember őseitől örökölt, csak ritkán bukkantak fel igazán új kihívások.

A holocén kezdetén lezajlott végzetes viselkedésváltozással az ember új világba csöppent, amely merőben más volt, mint amelyre biológiai adaptációinál fogva teremt. Állandó lakóhely, hatalmas népességnövekedés, technikai haladás – mindezzel nem tarthatott lépést első természetünk. A harmadik természet ragadta magához a kormányrudat, és figyelemreméltóan hatékonynak bizonyult. Ma jóformán nincs is olyan helyzet, amelyben nyugodt lelkiismerettel rábízhatónk a döntést első természetünkre (igaz, annál inkább élvezzük, ha mégis). De mivel harmadik természetünk olyan sikeresen gondoskodott a túlélésünkről, a természetes szelekciónak később sem volt lehetősége fundamentális változásokkal kiküszöbölni a problémákat: a *mismatch* tartósan megmaradt.

Mínthogy első természetünk genetikusan rögzített, tizenkétezer év pedig nem elegendő, hogy megváltoztassa pszichológiai preferenciáit, máig magunkkal hurcoljuk ezeket a problémákat. Első természetünk az, ami úgy megkínozza Faustot Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) azonos című drámájában, amikor a keblében élő két lélekről beszél. Érzések útján ad hírt a létezéséről, tiltakozik az új helyzetek ellen, folyton a terhünkre van, lelkiismereti válságokba taszít minket. Fegyelemre van szükség, hogy kordában tartsuk, de ehhez nincs mindig elég erőnk. Az elmúlt évtizedekben kísérletekkel is alátámasztották, hogy az önfegyelmet nem lehet a végtelenségig feszíteni. Eljön a pillanat, amikor fáradt-